

Patryk Zając

Katedra Języków i Kultur Afryki  
Wydział Orientalistyczny  
Uniwersytet Warszawski

## Maganar Kano – Larabci! Wybrane zagadnienia zapożyczeń arabskich w języku hausa<sup>1</sup>

Hausa i arabski – bliscy przyjaciele, dalecy krewni

Hausa jest jednym z języków afrykańskich, który najwcześniej wzbudził zainteresowanie językoznawców i filologów spoza Afryki. Dlatego też badania nad nim są stosunkowo zaawansowane. Z punktu widzenia klasyfikacji genetycznej hausa należy do zachodniej gałęzi czadyjskiej rodziny językowej (podgałęzi A) języków afroazjatyckich. Jest największym językiem zachodnioafrykańskim<sup>2</sup> oraz pozostaje jednym z najważniejszych *linguae francae* w Zachodniej Afryce. Używany jest przez ok. 50 mln ludzi. Dla połowy z nich stanowi język pierwszy (*L1, mother tongue*). Zamieszkują oni przede wszystkim północną Nigerię i południowy Niger (Hausaland<sup>3</sup>) oraz miasta znajdujące się na dawanej trasie pielgrzymki do Mekki (m.in. w Sudanie). Procesy globalizacyjne oraz liczne migracje sprawiły, że hausafonów spotkać można w miastach na terenie całej Afryki, a także w Europie i Ameryce. Czyni to hausa drugim lub trzecim po arabskim najczęściej używanym rodzimym językiem na Czarnym Lądzie (jedynym rywalem pod tym względem jest suahili)<sup>4</sup>. Język hausa stale się rozprzestrzenia.

1 *Maganar Kano – Larabci!* – powiedzenie w języku hausa znajdujące się w zbiorze Y. Y. Tudunwada, *Hausa a dunkule na daya*, Kano 2006, s. 76. Dosłownie znaczy: 'Mowa Kano – arabski!'. Kano jest jednym z największych miast w północnej Nigerii, ważnym muzułmańskim ośrodkiem religijno-naukowym, zamieszkiwanym głównie przez lud Hausa. Zdanie to jest wyrazem siły oddziaływania języka arabskiego na społeczność Hausa oraz podkreśleniem szczególnego statusu, jakim się on w niej cieszy.

2 J. E. Philips, *Spurious Arabic: Hausa and Colonial Nigeria*, Madison 2000, s. III.

3 Tak określa się macierzysty region zamieszkiwany przez Hausańczyków. Oni sami nazywają go *ƙasar Hausa* 'kraj/ziemia Hausa'.

4 J. E. Philips, op. cit., s. III.

Czynnikiem, który temu sprzyja, jest fakt, że przyjmuje on liczne zapożyczenia z języków, z którymi wchodzi w kontakt<sup>5</sup>.

Leksykon języka arabskiego jest najczęstszym źródłem, z którego czerpał (i nadal czerpie) język hausa<sup>6</sup>. „...[Z]ostał [on] wzbogacony przez arabską kulturę, ale nie stał się jej niewolnikiem”<sup>7</sup>. Silny wpływ arabskiego na język hausa spowodowały trzy czynniki: wspólne pochodzenie, kontakt pośredni (peryferyjny), kontakt bezpośredni (bliski)<sup>8</sup>. Język arabski<sup>9</sup> jest przedstawicielem podgrupy B południowo-zachodnich języków semickich należących do makrorodziny języków afroazjatyckich<sup>10</sup>, co świadczy o jego dalekim pokrewieństwie z językiem hausa. Fakt ten manifestuje się licznymi podobieństwami w typologii obu języków<sup>11</sup>, co znacząco wpływa na kwestię zapożyczania do hausa wyrazów arabskich. Obejmują one zarówno morfologię jak i fonologię. Są to m.in.:

- 1) występowanie sufiksu *-a* oraz morfemu *t* jako wykładnika rodzaju żeńskiego;
- 2) morfem *m-* tworzący nazwy miejsc, narzędzi i wykonawców czynności;
- 3) zaimki dzierżawcze drugiej osoby liczby pojedynczej w postaci sufiksów *-ka*, *-ki* oraz podobne dla liczby mnogiej hau. *-ku* – ar. *-kum*<sup>12</sup>;
- 4) hausańskie zaimki aspektowo-osobowe trzeciej osoby liczby pojedynczej (*ya*<sup>13</sup>, *yana*, *ta*, *tana*) odpowiadające arabskim prefiksom trzeciej osoby liczby pojedynczej czasu teraźniejszego (*y[a]-*, *t[a]-*);
- 5) to samo miejsce artykulacji 18 z 32 arabskich dźwięków;
- 6) trzy takie same struktury sylabiczne (na pięć możliwych w języku arabskim): CV<sup>14</sup>, CVV, CVC;

5 J. E. Philips, op. cit., s. IV; A. Awagana, H. E. Wolff, D. Löhr, *Loanwords in Hausa, a Chadic language in West Africa*, [w:] M. Haspelmath, U. Tadmore (red.), *Loanwords in the world's languages*, Berlin 2009, s. 142.

6 Ibidem, s. 147; J. E. Philips, op. cit., s. 25.

7 Cytat z Mazruiego za R. J. Daura, *Morphological and phonological adaptation of Arabic loanwords into Hausa*, „Algaita Journal of Current Research in Hausa Studies” 2002, nr 2 (1), s. 60.

8 A. Abu-Manga, *Behaviour of the Sudanese Arabic verbal stems in Sudanese Hausa* [w:] D. Ibrizimow, R. Leger (red.), *Studia Chadica et Hamitosemitica*, Köln 1995, s. 279.

9 W pracy pomijam podstawowe informacje o języku arabskim (z wyjątkiem typologii), ponieważ są one powszechnie dostępne w literaturze fachowej i internecie.

10 J. Danecki, *Gramatyka języka arabskiego*, t.1, Warszawa 2012, s. 19–20.

11 R. J. Daura, op. cit., s. 61.

12 Skrót „hau.” oznacza „hausa/po hausa”; „ar.” natomiast „arabski/po arabsku”.

13 W pracy zastosowano ustandaryzowaną ortografię łącińską języka hausa bez oznaczenia tonów i iloczasu. Cechy te, zaznaczane w transkrypcji naukowej, nie są istotne z punktu widzenia niniejszej pracy i zostały pominięte.

14 „C” oznacza spółgłoskę, „V” natomiast samogłoskę.

- 7) wyrażanie intensyfikacji poprzez podwojenie spółgłoski, np. ar. *kašara*<sup>15</sup> ‘łamać’ – *kaššara* ‘porozłamywać’, hau. *karya* ‘łamać’ – *kak̄k̄arya* ‘porozłamywać’<sup>16</sup>;
- 8) występowanie długich i krótkich samogłosek oraz spółgłosek (w obu językach spółgłoski „podwojone” wymawiane są łącznie, jak w języku włoskim, nie zaś oddzielnie, jak w polskim „wanna”).

Wyżej wspomniane podobieństwa wynikające z pokrewieństwa językowego oraz fakt, że zapożyczenia arabskie stanowią szacunkowo 30%<sup>17</sup> zasobu leksykalnego hausa sprawiają, iż języki te są w pewnym stopniu interkomunikowalne. Użytkownik języka arabskiego nieznający hausa jest w stanie tylko przy jego pomocy porozumiewać się z hausafonami nieznającymi arabskiego<sup>18</sup>. O sile i znaczeniu wpływu arabskiego na hausa dobitnie świadczy fakt, że zaczerpnął on z arabskiego nie tylko rzeczowniki (co jest najpowszechniejszym zjawiskiem językowym), ale także partykuły. Należą one do słownictwa podstawowego, używanego z dużą frekwencją, dlatego też niezwykle rzadko nie są rodzimego pochodzenia. Należą do nich na przykład: hau. *idan* ‘jeśli’ – ar. *idā* ‘jeśli’ lub *īdan* ‘więc’, *in* ‘jeśli’, *amma* ‘ale, lecz’ – *ammā* ‘tak więc..., wracając do...’, *balle* ‘nie mniej jednak’ – *bal* ‘raczej, natomiast’<sup>19</sup>.

### Przenikanie słownictwa arabskiego do języka hausa

Znaczące oddziaływanie arabskiego na hausa wynika z wielowiekowego i wieloaspektowego kontaktu między ludźmi mówiącymi tymi językami. Charakter tych relacji odzwierciedla dystrybucja zapożyczeń arabskich (liczba zapożyczeń w danej grupie semantycznej wyrazów/leksykonie dotyczącym danego aspektu rzeczywistości/działalności ludzkiej). Niewątpliwie najwięcej zapożyczeń arabskich dotyczy religii, np. hau. *addini* – ar. *ad-dīn* ‘religia’, *annabi* – *annabī* ‘prorok’, *hadisi* – *ḥadīṭ* ‘hadis’. Język arabski wkroczył bowiem na tereny Afryki Zachodniej w XI w. wraz z islamem<sup>20</sup>. Od tego czasu zaczął oddziaływać

15 W pracy zastosowano naukową transkrypcję języka arabskiego.

16 R. J Daura, op. cit., s. 61–63.

17 S. Piłaszewicz, *Egzotyczny świat sawanny. Kultura i cywilizacja ludu Hausa*, Warszawa 1995, s. 25.

18 Taką sytuację opisuje M. Goerner i Y. Salman w eseju pt. *Arabic loan words in Hausa*, [w:] M. Goerner, Y. Salman, P. Armitage, *Two essays on Arabic loan words in Hausa*, Zaria 1966, s. 1.

19 A. N. Skinner, *The Hausa particle àmmā: an etymological note*, „Journal of African Languages” 1967, t. 2, nr 6, s. 146.

20 A. Awagana et al., op. cit., s. 147.

na miejscowe języki, np. kanuri, za którego pośrednictwem wiele arabskich słów zapożyczono do hausa, np. hau. *lahira* – kan. *laira* – ar. *al-āhira* ‘świat przyszły’<sup>21</sup>. Wiara muzułmańska wywarła ogromny wpływ na język i kulturę tego ludu, który jest dzisiaj niemal całkowicie zislamizowany<sup>22</sup>.

Religia przyniosła ze sobą także pismo, a co za tym idzie – edukację. Hausa zaczęto zapisywać przy pomocy abjadu arabskiego. Ten sposób notacji nazywa się *adżami* (hau. *ajami* od ar. *‘ağam* ‘nie-Arab’). Powstająca w nim, szczególnie w XIX w., literatura czerpała obficie z arabskich wzorców i upowszechniała shau-sanizowane terminy. Stąd też wiele słów związanych z edukacją oraz samą czynnością pisania i czytania ma arabskie korzenie, np. hau. *littafi* – ar. *kitāb* ‘książka’, *malam* – *mu‘allim* ‘nauczyciel’, *kalami* – *qalam* ‘pióro’ *nahawu* ‘gramatyka’ – *naḥw* ‘kierunek, strona, gramatyka’. Arabski był językiem edukacji – „oknem na świat” nie znany wcześniej Hausańczykom. Arabizmy określają często obiekty i abstrakty, które wcześniej nie miały swoich nazw po hausa, ponieważ nie były znane mówiącym w tym języku ludziom, np. nazwy geograficzne (*Bagadaza* – *Bağdād* ‘Bagdad’), roślin (*albasa* – *al-baṣal* ‘cebula’), zwierząt (*dawisu* – *ṭawūs* ‘paw’), minerałów, wyższych liczebników (*ashirin* – *‘iṣrūn* ‘dwadzieścia’), czy konceptów etyczno-moralnych (*zunubi/zunufi* – *ḍanb* ‘grzech’). Poza tym arabskim przesiąknięte jest słownictwo dotyczące polityki, prawa, sądownictwa i administracji, np. *siyasa* – *siyāsa* ‘polityka’, *fikiḥu* – *fiqh* ‘prawodawstwo muzułmańskie’, *alkali/alkali* – *al-qaḍī* ‘sędzia’, *jiba* ‘stan, okręg administracyjny’ – *ḡiha* ‘okolica, rejon’. Zapożyczone zostały także nazwy na atrybuty, cechy i ułomności ludzkie, które niosą silniejszy ładunek emocjonalny, gdy wyrażone są arabizmem (ze względu na estymę jaką cieszy się w społeczeństwie Hausa język arabski) a nie słowem rodzimym, np. *jahili* ‘ignorant, analfabeta’ – *ḡāhil* ‘nie wiedzący, analfabeta, nieuk’<sup>23</sup>.

Hausańczycy od wieków zajmowali się kupiectwem, które silnie wtopiło się w ich kulturę i język. Do tego stopnia, że Hausa jest międzyetnicznym językiem handlu. Przy jego pomocy można się porozumieć na targowiskach w całej Afryce Zachodniej<sup>24</sup>. Słownictwo dotyczące tej dziedziny działalności ludzkiej zostało zapożyczone do niego w dużej mierze z arabskiego. Stało się to przede wszystkim za sprawą handlu transsaharyjskiego z Afryką Północną. Kupcy arabscy i tuarescy byli częstymi gośćmi w miastach-państwach Hausa. Szczególną rolę w tym

21 S. Baldi, *Arabic loans in Hausa and Kanuri*, [w:] *Studia Chadica Et Hamitosemitica*, Köln 1995, s. 252, 263.

22 S. Piłaszewicz, op. cit., s. 13.

23 J. E. Philips, op. cit., s. 24–25.

24 P. Zając, *Handel w języku i kulturze Hausa*, praca licencjacka napisana w Katedrze Języków i Kultur Afryki WO UW pod kierunkiem prof. N. Pawlak, Warszawa 2015, s. 11.

handlu odegrały Kano i Katsina<sup>25</sup>. Słowa z arabskiego, przede wszystkim zaś z arabskiego mówionego (które były dialektalnymi przekształceniami klasycznych wyrazów) weszły do hausa za sprawą tych właśnie kontaktów biznesowych, np. *riba* – *riḥ* ‘zysk’, *tamani* – *ṭaman* ‘cena’. Uległy one niekiedy innym zmianom fonetycznym niż słowa zapożyczone bezpośrednio z arabskiego klasycznego (lub koranicznego), które odnaleźć można m.in. wśród leksyki religijnej. Obie grupy różnią się licznymi zmianami fonetycznymi, które nastąpiły w procesie zapożyczania i adaptacji. Są to, np. zmiana fonemu [ð]<sup>26</sup> w [d] w zapożyczeniach z dialektu, a w [z] w przypadku arabskiego klasycznego, np. *idan/izan*<sup>27</sup> – *idā* ‘jeśli’, pozostawienie rodzajnika *al-* w niezmienionej postaci w zapożyczeniach klasycznych (np. *alkibla* – *al-qibla* ‘kibla, kierunek modlitwy na Mekkę’, *al’ada* – *al-āda* ‘zwyczaj’) a zmiana na *li-* lub *l-* w dialektalnych (np. *lafiya* – *al-āfiya* ‘zdrowie’, *labari* – *al-ḥabar* ‘wiadomość, wieść, opowieść’) oraz wiele innych<sup>28</sup>. Wyrazy z tej grupy zapożyczeń uchodzą zwykle za wyrażenia grzeczne i świadczące o inteligencji rozmówcy, który ich używa. Z tego powodu w niektórych kontekstach wyparły one z użycia słowa pochodzące z dialektów arabskich lub hausańskie, np. *dubura* – *dubur* ‘anus’ wyparło rodzime *tsuliya* ‘odbyt’, *duhuli* ‘stosunek’ – *duḥūl* ‘skonsumowanie małżeństwa’ zastąpił *ci*<sup>29</sup> ‘jeść, konsumować’<sup>30</sup>.

### Adaptacja wyrazów arabskich do systemu języka hausa

Pokrewieństwo języka arabskiego i hausa, chociaż dalekie, znacząco wpływa na sposób adaptacji obcych słów do rodzimego systemu językowego. Przykładowo: rzeczowniki rodzaju żeńskiego mają takie same końcówki, więc nie zachodzi konieczność przyporządkowywania ich do innej kategorii rodzajowej ze względu na budowę morfologiczną, co mogłoby spowodować nieścisłości, jeśli chodzi o poprawność gramatyczną. Proces adaptacji zachodzi na trzech poziomach: fonologicznym, morfologicznym i semantycznym.

25 P. Zajac, op. cit., s. 9.

26 W zapisie fonetycznym posłużono się Międzynarodowym Alfabetem Fonetycznym (IPA).

27 Jest to jeden z licznych przypadków, gdy do hausa zapożyczono jedno słowo dwiema różnymi drogami: przyjęły się obie formy wyrazu. Jednak wersja z fonemem [z] jest charakterystyczna dla stylu wysokiego, a nawet kaznodziejskiego, co wynika z prestiżu języka arabskiego wśród Hausańczyków.

28 J. E. Philips, op. cit., s. 25–26.

29 Czasownik ten w połączeniu z niektórymi słowami tworzy związki frazeologiczne. W tym przypadku odnosi się do wyrażenia *ci mata* ‘posiąść kobiety/żonę’.

30 M. Goerner, Y. Salman, op. cit., s. 5.

Najbardziej widoczne są zmiany fonetyczne. Arabskie fonemy, które nie istnieją w języku hausa, są zastępowane najbardziej zbliżonymi pod względem artykulacji fonemami hausańskimi. Dotyczy to zwłaszcza tzw. spółgłosek emfaticznych, zębowo-szczelinowych, tylnojęzykowych i gardłowych. Zmiany te zachodzą według pewnych sprecyzowanych, ale nie sztywnych prawidłowości<sup>31</sup>. Często jeden fonem mógł zostać przekształcony na kilka sposobów (zamieniony na różne fonemy hausańskie), np. [q] > [k] lub [k’]: od ar. *al-qalam*, hau. *alkalami* lub *alkalami* ‘pióro, długopis’; [tʰ] > [d] lub [ts’]: od ar. *ṭarīqa*, hau. *ḍarīka* lub *tsarika/tsarīka* ‘bractwo sufickie’. Innymi zjawiskami fonetycznymi, które zaszły dla zapożyczeń arabskich jest palatalizacja<sup>32</sup>, np. *almakashi* – *al-miqaşş* ‘nożyczki’; zmiana nagłosowego [h] w zwarcie krtaniowe, np. *alewa* – *ḥalwa* ‘ślodycz’; utrata [h] w wygłosie, np. *alkama* – *al-qamḥ* ‘zboże’; zmiana wygłosowego [m] w [n], np. *liman*<sup>33</sup> – *al-imām* ‘imam’<sup>34</sup> oraz dodawanie samogłosek w środku i na końcu wyrazów w celu ułatwienia wymowy natywnym użytkownikom języka hausa, a niekiedy także dostosowaniu jego struktury do wymogów morfologii języka hausa, np. *harafi* – *ḥarf* ‘litera’; *harbi* ‘strzelanie’ – *ḥarb* ‘wojna’.

Arabizmy zostały zaadaptowane i całkowicie wciągnięte do systemu języka hausa. To znaczy, że są one produktywne i można od nich tworzyć inne wyrazy, inne części mowy, np. hau. *fahimta*<sup>35</sup> ‘rozumieć’ – ar. *fahima* ‘rozumieć’: hau. *fahimtar da* ‘uczyć, sprawiać żeby [ktoś] zrozumiał’ (czasownik sprawczy), *a fahimce* ‘w zrozumieniu, rozumiejąc’ (imiesłów przymiotnikowy czynny), *fahimci/fahimtacciya/fahimtattu* ‘zrozumiały’ (imiesłów przymiotnikowy bierny, forma rodzaju męskiego, żeńskiego i dla liczby mnogiej), *fahimta/fahinta* ‘inteligencja, zrozumienie’ (rzeczownik pospolity). Są one poddane działaniu wszystkich zasad gramatycznych i dobrze w nich funkcjonują. Na przykład zapożyczone przymiotniki odmieniają się przez rodzaje i liczby, np. *shahararre/shahararriya/shahararru* ‘sławny, znany’ od czasownika tematu I *shahara* ar. *šahara* ‘być sław-

31 Zmiany fonetyczne szczegółowo i na licznych przykładach opisuje i analizuje S. Baldi w *Arabic loans in Hausa and Kanuri*, [w:] *Studia Chadica Et Hamitosemitica*, Köln 1995.

32 Więcej na temat zjawiska palatalizacji w zapożyczeniach arabskich w języku hausa można znaleźć w pracy M.A.Z. Sani, *A look at palatazing tendencies of an arresting /i/ in English and Arabic loanwords in Hausa*, referat wygłoszony na konferencji Second Joint Bayero University, Kano – Warsaw International Workshop on Hausa Language, Literature and Culture na Uniwersytecie Bayero w Kano w lutym 2008.

33 Możliwa jest również forma *liman*.

34 J. E. Philips, op. cit., s. 26.

35 Jest to czasownik stopnia 2 (v2), który przed dopełnieniem przyjmuje formę *fahimce/fahimci*. Świadczy to o pełnym zaadoptowaniu tego czasownika do systemu języka hausa i poddaniu go obowiązującym w nim zasadom gramatycznym.



nym'; *mashahuri/mashahuriya/mashahurai* 'sławny, znany' od ar. zsubstantywi-zowanego imiesłowu biernego *mašhūr* 'sławny, znany'.

Częstym zjawiskiem w języku hausa jest zmiana znaczenia wyrazów zapo-życznych. Polega ona na modyfikacji (przeważnie zawężeniu lub rozszerzeniu) pierwotnego, arabskiego znaczenia wyrazu, np. *lardi* 'okręg administracyjny, dystrykt, prowincja' – *al-arḍ* 'ziemia', *mulki* 'władza, zarządzanie' – *mulk* 'wła-dza, posiadanie'. Zmiany znaczenia częściej występują w wyrazach zapożyczo-nych dawno i/lub za pośrednictwem innego języka afrykańskiego<sup>36</sup>.

\*\*\*

Temat zapożyczeń arabskich w języku hausa zgłębiany jest już co najmniej od lat 40. XX w. Pierwszym z badaczy, który poświęcił uwagę temu zagadnieniu, był Greenberg (1947, 1960). Poza tym prace w tym zakresie prowadzili m.in.: Brauner (1964), Gouffé (1974), Hoffmann (1970), Wexler (1980), Baldi (1992, 1995, 1999, 2011), Skinner (1981, 1996), Kossmann (2005)<sup>37</sup>, Wolf, Löre, i Awagana (2009). Niniejsza praca przybliży jedynie tę tematykę – nieobecną dotychczas w polskich badaniach afrykanistycznych. Przedstawiono w niej podstawowe informacje o kontaktach między obydwoma językami (oraz posługującymi się nimi ludźmi) oraz wybrane zagadnienia dotyczące zapożyczeń. Stanowi ona pierwszy krok do planowanych przez autora dalszych badań nad wpływem arabskiego na język hausa.

## Bibliografia

- Abu-Manga, Al-Amin, *Behaviour of the Sudanese Arabic verbal stems in Sudanese Hau-sa*, [w:] Dymitr Ibrizimow, Rudolf Leger (red.), „Studia Chadica Et Hamitosemitica: Akten des Internationalen Symposions zur Tschadsprachenforschung”, Köln 1995.
- Awagana, Ari, Wolff, H. Ekhard, Löhr, Doris, *Loanwords in Hausa, a Chadic language in West Africa*, [w:] Haspelmath, Martin, Tadmor, Uri (red.), *Loanwords in the world's languages*, Berlin 2009.

36 S. Baldi, *A Semantic Shift of Arabic Loanwords into Hausa*, [w:] *Studi Africanistici, Serie ciado-sudanese*, Napoli 2011, s. 47–48.

37 A. Awagana, *et al.*, op. cit., s. 146.

- Baldi, Sergio, *Arabic loans in Hausa and Kanuri*, [w:] Ibrizimow, Dymitr, Leger, Rudolf, Schmitt, Gerald, „Studia Chadica Et Hamitosemitica: Akten des Internationalen Symposions zur Tschadsprachenforschung”, Köln 1995, s. 252–278.
- Baldi, Sergio, *A Semantic Shift of Arabic Loanwords into Hausa*, [w:] *Studi Africanistici, Serie ciado-sudanese*, Napoli 2011, s. 47–48.
- Danecki, Janusz, *Gramatyka języka arabskiego*, t.1, Warszawa 2012.
- Daura, Ramlatu Jibir, *Morphological and phonological adaptation of Arabic loanwords into Hausa*, „Algaita Journal of Current Research in Hausa Studies” 2002, nr 2 (1), s. 59–71.
- Goerner, Margaret, Salman, Yousef, Armitage, Peter, *Two essays on Arabic loan words in Hausa*, Zaria 1966.
- Philips, John Edward, *Spurious Arabic: Hausa and Colonial Nigeria*, Madison 2000.
- Piłaszewicz, Stanisław, *Egzotyczny świat sawanny. Kultura i cywilizacja ludu Hausa*, Warszawa 1995.
- Sani, Mu’azu, *A look at palatazing tendencies of an arresting /i/ in English and Arabic loanwords in Hausa*, referat wygłoszony na konferencji Second Joint Bayero University, Kano – Warsaw International Workshop on Hausa Language, Literature and Culture na Uniwersytecie Bayero w Kano w lutym 2008.
- Skinner, A.Neil, *The Hausa particle àmmā: an etymological note* [w:] „Journal of African Languages” 1967, nr 6, t. 2, s. 146–152.
- Zajac, Patryk, *Handel w języku i kulturze Hausa*, praca licencjacka napisana w Katedrze Języków i Kultur Afryki WO UW pod kierunkiem prof. Niny Pawlak, Warszawa 2015.